POČÍTAČOM PODPOROVANÝ VÝSKUM MAĎARSKÝCH NÁREČÍ NA SLOVENSKU¹

KÁROLY PRESINSZKY

Fakulta stredoeurópskych štúdií Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

PRESINSZKY, Károly: Computer supported research of Hungarian dialects in Slovakia. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2020, Vol. 71, No 3, pp. 337 – 350.

Abstract: Computer supported research of Hungarian dialects in Slovakia began in 2010 at the Institute of Hungarian Linguistics and Literary Science, Faculty of Central European Studies, Constantine the Philosopher University in Nitra. The research is carried out using dialectological software developed by two researchers (Domokos Vékás and Fruzsina Sára Vargha) from Eötvös Loránd University in Budapest, creating regional dialect databases, first for the Žitný ostrov/Csallóköz region and then for the whole Slovakia Hungarian dialect region. Before a detailed presentation of research results and possibilities in the field of digitized dialectological data, the study briefly describes the methods and Hungarian results of digital dialectology. Based on Hungarian research in Slovakia, it shows how it is possible to generate maps showing the geographical and social distribution of linguistic phenomena and acoustic phonetic analyses of data aligned with sound files. Important results of digital dialectology in Nitra are recently published audiobooks of Hungarian dialects in Slovakia, which can be used in addition to the needs of the researchers as a collection of multimedia dialect texts in school education and in the promotion of dialects.

Key words: digital dialectology, Slovakia Hungarian regional dialects, digitized dialectological data, acoustic phonetic analyses, multimedia collections of dialect texts

1. ÚVOD

Počítačom podporovaný výskum maďarských nárečí má skoro tridsaťročnú tradíciu. Pozbieraný nárečový materiál bol taký bohatý a rozmanitý, že nielenže nabádal na digitalizáciu, ale dokonca vyžadoval využívanie moderných informatických nástrojov na uchovávanie, zobrazenie a spracovanie nárečových dát. Myšlienka využívať možnosti informačných technológií a počítačov na tieto účely sa v maďarskej dialektológii objavila v 90. rokoch minulého storočia: na základe iniciatívy Lajosa Balogha, spolupracovníka Jazykovedného ústavu Maďarskej akadémie vied sa začalo s nahrávaním údajov z *Atlasu maďarských nárečí* (*A magyar nyelvjárások atlasza*, ďalej MNyA) do databázy (Balogh – Kiss, 1992). Podobne to bolo aj na Slovensku, kde sa počítačom podporované dialektologické výskumy začali spracovaním údajov z existujúcich náre-

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/0170/18 *Menšinová varieta maďarského jazyka na Slovensku*. Z maďarčiny preložila Gizella Szabómihály.

čovych atlasov: vtedy boli vypracované a zjednotené metódy na počítačové mapovanie nárečových javov v *Slovanskom jazykovom atlase* (p. Žigo, 2005; 2014).

Lingvistické technológie na efektívne vytváranie a spracovanie počítačových záznamov z nárečových údajov v Maďarsku vypracoval a vyvíjal Domokos Vékás, ktorý vychádzal z moderných prístupov v zahraničí, rozvíjal ich a takto vyvinul dialektologický softvér Bihalbocs (Vékás, 2007) – jeho cieľom pritom bolo poskytnúť pomoc dialektológom pri spracúvaní nárečových materiálov. Bihalbocs je špeciálny softvér na úpravu textov, spracovanie zvukových záznamov a na tvorbu máp, ktorý umožňuje zaznamenávať kódované nárečové údaje, usporiadať ich a takto vytvárať databázy. Zároveň podporuje mnohostranné využívanie údajov podľa požiadaviek dialektológov (Bodó – Vargha, 2008). Prednosťou digitalizovaných údajov a databáz je ich integrovateľnosť a spätosť. Presnosť záznamov, spojenie zvuku a textového záznamu umožňuje ich perspektívne využívanie na rôzne účely. Pomocou tohto multimediálneho databázového softvéru sa v posledných 15 rokoch realizovala digitalizácia a integrácia maďarských nárečových slovníkov a atlasov, vznikli zbierky audiálnych nárečových textov. Doterajšie výsledky počítačom podporovanej dialektológie v Maďarsku zhrnul vo svojej štúdií Dezső Juhász (Juhász, 2014). Ďalšiemu vývoju softvéru Bihalbocs sa venuje Fruzsina Sára Varghová, ktorá vo svojich konferenčných príspevkoch a štúdiách prezentuje rôzne možnosti využívania počítačovej dialektológie. Je autorkou monografie o dialektometrickej analýze maďarských nárečí (Vargha, 2017).

Dialektologické výskumy maďarských nárečových oblastí na Slovensku, ako aj spracovanie nárečového materiálu formou atlasov zaostáva za podobnými projektmi v štátoch susediacich s Maďarskom. V tomto ohľade sme zaznamenali pokrok v posledných 15 rokoch, keď bol publikovaný atlas maďarských nárečí z okolia Nitry od Anny Sándorovej (Sándor, 2004), resp. atlas maďarských nárečí z Novohradu (medvešského regiónu) od autora Lajosa Cs. Nagya (Cs. Nagy, 2011). Novšie dialektologické výskumy sú späté najmä s Ústavom maďarskej jazykovedy a literárnej vedy na Fakulte stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre, spoločným dielom dialektológov ústavu je syntetizujúce dielo o maďarských nárečiach na Slovensku (Menyhárt – Presinszky – Sándor, 2009).

Výskum zameraný na rôzne javy maďarských nárečí juhozápadného Slovenska (na Žitnom ostrove²) sa začal v roku 2010. Naším pôvodným cieľom bolo realizovať celoplošný výskum v regióne a na základe kompletnej siete výskumných bodov (loka-

² V slovenčine sa názov Žitný ostrov používa na pomenovanie časti geomorfologickej oblasti Podunajská nížina; v tomto príspevku tento názov používame ako slovenský ekvivalent špecifickej nárečovej a etnografickej oblasti Csallóköz. V príspevku sa však spomínajú aj nárečia z tzv. Szigetköz (územie v Maďarsku medzi Dunajom a tzv. Mošonským Dunajom). Na rozlíšenie týchto dvoch susedných regiónov sa v slovenčine udomácnili názvy Veľký Žitný ostrov (t. j. územie medzi Malým Dunajom a Dunajom, po maďarsky Csallóköz) a Malý Žitný ostrov (Szigetköz). Naše výskumy sa realizovali na slovenskej časti územia, teda ako ekvivalent maďarského názvu Csallóköz väčšinou používame slovenský názov Žitný ostrov. Synonymný názov Veľký Žitný ostrov sa používa len vtedy, keď je potrebné rozlíšiť túto nárečovú oblasť od susednej nárečovej oblasti Malý Žitný ostrov (Szigetköz).

lít) zostaviť regionálny nárečový atlas. K presnejšiemu opisu a charakteristike žitnoostrovských nárečí a k analýze ich zmien je potrebné spracovať zozbieraný materiál vhodnými digitálnymi metódami, aby bolo možné zo zvukových záznamov získaných terénnym výskumom rôznymi metódami a nástrojmi získať a štruktúrovať uchovávať jazykové dáta, ktoré následne budú slúžiť ako zdroj pre zbierky audiálnych textov, pre nárečové mapy, ozvučené atlasy alebo iné výstupy – podľa príslušných výskumných cieľov. Jednotlivé etapy výskumu žitnoostrovských nárečí sme realizovali (na Slovensku ako prví) pomocou počítačového programu Bihalbocs a podľa inštrukcií Domokosa Vékása a Fruzsiny Sáry Varghovej, ktorí pri tejto práci ochotne pomáhali.

Základ jazykového korpusu tvorí materiál, získaný dotazníkovou metódou počas terénneho výskumu v rôznych obciach skúmaného regiónu. Pre potreby výskumu sa používal dialektologický dotazník s 280 položkami a sociolingvistický dotazník s 50 položkami. V jednotlivých lokalitách sme pracovali s 10 – 50 respondentmi. Okrem toho sa vyhotovovali zvukové nahrávky a k výskumu akustických javov sa zbierali tzv. minimálne páry slov (lexém). Do terénneho výskumu sa zapojili študenti učiteľstva, ktorí na Fakulte stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre študovali a študujú maďarský jazyk v aprobácii.

Na projekte žitnoostrovského nárečového atlasu sa naďalej priebežne pracuje podľa pôvodného plánu, zatiaľ boli spracované údaje z 10 lokalít, takže v súčasnosti máme k dispozícii skoro 30 000 digitalizovaných údajov. Územné rozloženie obcí, z ktorých nárečový materiál je už spracovaný, je znázornené na mape č. 1.

Mapa č. 1: Obce na Žitnom ostrove s kompletne spracovaným materiálom

Tieto obce reprezentujú lokality na území medzi Dunajom a Malým Dunajom. Štyri obce – Holice/Egyházgelle, Bodíky/Bodak, Ohrady/Csallóközkürt a Horné Mýto/Felsővámos – sa nachádzajú v severnej časti územia (tzv. horný Žitný ostrov), ďalšie štyri obce – Gabčíkovo/Bős, Pataš/Patas, Kľúčovec/Kulcsod, Čičov/Csicsó zas v južnej časti (územie tzv. dolného Žitného ostrova). Posledné dve obce majú kontrolnú funkciu: obec Vrbová nad Váhom/Vágfüzes patrí do tzv. severodunajskej nárečovej skupiny, obec Jelka/Jóka patrí do etnografického regiónu Mátyusföld.³

³ Je to územie severne od Malého Dunaja až po Váh (Maďarmi obývaná časť územia okresov Galanta, Senec a Šaľa); do slovenčiny sa obyčajne prekladá ako *Matúšova zem*.

2. INFORMATIZÁCIA ÚDAJOV A VYHOTOVENIE MAPY VYBRANÝCH NÁREČOVÝCH JAVOV

Jedným z cieľov spracovania zozbieraných údajov je vytvorenie digitálneho atlasu, podstatou ktorého je zápis údajov pomocou tzv. analytického nárečového kódovacieho systému, ktorý korešponduje s transkripčným systémom tradične používaným v maďarskej dialektológii. Naše údaje a údaje z iných lokalít spracované v rámci iných dialektologických výskumov a spojené do spoločnej databázy umožňujú integráciu údajov z rôznych databáz a ich spoločné spracovávanie či kartografické zobrazenie. Analýzu údajov výrazne uľahčuje skutočnosť, že pomocou tohto softvéru je možné rýchlo a automaticky vykonať úlohy, ktoré sa predtým robili manuálne a boli časovo veľmi náročné (napr. skúmanie výskytu a rozšírenosti hlások, ako aj frekvencie ich použitia z teritoriálneho aspektu). Na mape pri jednotlivých výskumných bodoch možno zobraziť pomocou kruhového diagramu pomer jednotlivých lokálnych variantov v porovnaní s celým systémom. Podmienkou toho je však, samozrejme, digitalizácia údajov. Kódovanie sa začína fonetickou transkripciou, transkripčia má byť presná, aby sa nestratili žiadne timbrové varianty hlások, ktoré charakterizujú pôvodný nárečový prejav.

Touto technológiou boli spracované materiály v niektorých našich publikáciách. Na základe empirických údajov sme spracovali niektoré typické javy, ktoré charakterizujú žitnoostrovské nárečia, ako napr. sporadické nahradzovanie vokálu *e* vokálom *ö* (obe sú prostredné samohlásky), asociatívny výskyt nelabializovaného vokálu *á*⁴ pred slabikou so samohláskou *á*, alebo samohlásky *á* po slabike so samohláskou *o* (Menyhárt, 2012; Presinszky, 2012; Menyhárt – Presinszky, 2013).

V maďarskej dialektologickej literatúre sa uvádza, že v nárečiach na Veľkom a Malom Žitnom ostrove sa vysoké samohlásky často vyslovujú ako krátke (oproti výslovnosti podľa normy v štandardnej variete⁵), napr. *szíve* (spisovne *szíve* 'srdce'), skrátenie dlhých vysokých samohlások sa však menej uplatňuje v tejto nárečovej skupine ako v regióne západného Zadunajska. Na základe odpovedí 100 respondentov z 10 lokalít sme preskúmali výskyt krátkych a dlhých vysokých samohlások a ich kolísanie v 7 lexémach, popritom sme si všimli teritoriálne špecifiká tohto nárečového javu s prihliadnutím na sociologické vlastnosti hovoriacich (p. Presinszky, 2016a). V skúmaných slovách sa vysoká hláska vyskytuje v prízvučnej slabike. Naša hypotéza bola, že vo veľkom počte odpovedí respondentov zo všetkých skupín bude možné identifikovať nárečové varianty s krátkym vokálom.

Na mape č. 2 uvádzame sumárne údaje z odpovedí všetkých respondentov, a to: počet všetkých odpovedí (100), varianty heslového slova a ich počet. V kruhovom diagrame je spisovný variant slova (*szíviük*, *szíve*⁶) znázornený tmavšou farbou, náre-

⁴ Samohláska označená ako *á* sa vyslovuje podobne ako slovenské spisovné *a*.

⁵ V príspevku používame termín štandardný synonymne s termínom spisovný na označenie kodifikovanej variety národného jazyka.

⁶ Slovo *szív* sa tu vyskytuje v dvoch tvaroch: v jednotnom a množnom čísle s posesívnou koncovkou 3. osoby.

čový variant s krátkou samohláskou (*szívük, szíve*) svetlejšou farbou. Kruhové diagrame znázorňujú výskyt jednotlivých variantov v danej lokalite, resp. ich pomer.

Mapa č. 2: Výskyt nárečových a spisovných variantov heslového slova *szíve, szívük* – sumárne údaje

Z mapy č. 2, kde sú znázornené sumárne údaje heslových slov *szíve* a *szívük*, je zrejmé, že tri štvrtiny respondentov uplatnili vo svojej odpovedi nárečový variant tejto lexémy. Odpovede so spisovným variantom s dlhým *í* sa vyskytli vo všetkých obciach, ich podiel však nikde nedosiahol tretinu z celkového počtu odpovedí. Výskyt nárečového variantu je teda charakteristický pre celé územie, nie je však možné jednoznačne vymedziť oblasti s vyšším alebo nižším výskytom tohto variantu.

Pomocou programu Bihalbocs je teda možné kartograficky spracovať a znázorňovať sumárne údaje o vybraných heslových slovách, program však zároveň umožňuje zobrazit' údaje o fungovaní variantov podľa vybraných parametrov, v tomto prípade podľa veku, vzdelania a pohlavia respondentov. Na základe týchto sociolingvistických premenných môžeme získať odpoveď na otázku, ktoré skupiny hovoriacich uprednostňujú nárečový variant. Na mape č. 3 sú znázornené údaje podľa veku respondentov.

Mapa č. 3: Uplatnenie spisovného a nárečového variantu podľa veku hovoriacich (idős = starší respondenti, középkorú = respondenti v strednom veku, fiatal = mladí respondenti)

Na základe kruhových diagramov možno jednoznačne identifikovať rozdiely medzi respondentmi: v skupine mladých sa častejšie vyskytovali odpovede podľa spisovnej normy, ako u respondentov v strednom veku. V odpovediach starších respondentov boli v prevahe nárečové podoby heslových slov. Na základe údajov týchto dvoch heslových slov možno vizuálne znázorniť zistenie, že s pribúdajúcim vekom sa zvyšuje frekvencia používania nárečového variantu lexémy.

Pomocou programu Bihabocs je možné prepojiť rôzne databázy a naše údaje s údajmi z iných databáz. Na mape č. 4 sú znázornené integrované údaje z *Atlasu maďarských nárečí* (MNYA) a plánovaného *Atlasu žitnoostrovských nárečí* (CsKA):

Mapa č. 4: Integrované údaje z databázy MNYA a CsKA

Z mapy sa dá vyčítať, že varianty skúmaných jednotiek s krátkym vokálom *i* sú charakteristické pre západné regióny maďarského jazykového územia a vyskytujú sa aj na východe a v Sedmohradsku. Spisovný variant s dlhým vokálom (*í*) sa uplatňuje najmä v centrálnej oblasti jazykového územia. Existujú výskumné body, kde sa vyskytujú obidva varianty, tieto lokality však netvorí väčší územný celok. Čo sa týka územia Slovenska, medzi Žitným ostrovom a ostatnými nárečovými oblasťami existuje jasná hranica – izoglosa, lebo na východ od skúmaného územia sa používajú varianty s dlhým *í*. V prípade týchto dvoch slov teda údaje zo Žitného ostrova a regiónu stredného Zadunajska a Malej dunajskej kotliny vykazujú jasnú podobnosť.

3. VÝZNAM A ANALÝZA ZVUKOVÉHO MATERIÁLU

Výhodou softvéru, ktorý používame pri počítačom podporovanom dialektologickom výskume maďarských nárečí na Slovensku, je, že počas spracovania sa zároveň synchronizujú údaje s pôvodným zvukovým záznamom. Takýmto spôsobom sa zachováva spojitosť medzi pôvodnou nahrávkou a prepisom aj po nahratí údajov do databázy. Po spracovaní údajov podľa vybraných kritérií z takto vytvoreného súboru je mož-

né vyhotoviť aj ozvučené mapy, resp. iné výstupy podľa požiadaviek dialektológov. Takým je napríklad skúmanie akustických vlastností hlások (p. Presinszky, 2016b).

V skupine nárečí na území Veľkého a Malého Žitného ostrova sa často stáva, že v pozícii pred slabikou s dlhým *á* sa krátka labializovaná samohláska *a* vyslovuje ako nelabializované *á*, resp. otvorenejšie než v štandardnej výslovnosti. Je to asociatívny jav, ktorý závisí od hláskového okolia. Na základe údajov z *Atlasu maďarských nárečí* možno usúdiť, že tento jav nebol všeobecne rozšírený v žitnoostrovských nárečiach ani pred 60 rokmi, napriek tomu zvukové realizácie vokálu *á* boli rozmanité. Z kartografického spracovania súčasných údajov vyplýva, že v súčasnosti ide o sporadický nárečový jav. Z odpovedí respondentov vyplýva, že rôzne realizácie nárečového variantu *hátár* (ide o variant heslového slova *határ* 'chotár') tvoria spolu menej ako 10 % všetkých údajov a vyskytujú sa najmä v severnej a centrálnej časti územia Žitného ostrova.

V rámci akustického skúmania materiálu sme analyzovali formantovú štruktúru hlások. Vo formantovej štruktúre vokálov hodnoty prvého (F1) a druhého formantu (F2) obyčajne jednoznačne určujú kvalitu hlásky. Jednotlivé hodnoty však vykazujú veľkú variabilitu, aj keď ide o izolovanú výslovnosť hlásky tým istým hovoriacim. Preto nie je možné stanoviť hraničné hodnoty. Na základe odbornej literatúry a referenčných hodnôt formantov vokálu *á* a vokálu *a* vychádzame z toho, že hodnota prvého a druhého formantu vokálu *á* je o 200-300 Hz vyššia, ako v prípade vokálu *a* (Gósy, 2004, s. 115).⁷

Formantové hodnoty vokálu *a* sme skúmali na materiáli, ktorý sme získali z dotazníkov počas terénnych výskumov nárečí na Žitnom ostrove. Pre účely výskumu boli vybrané jednoslovné odpovede 100 respondentov, pričom išlo o slová, v ktorých sa vokál *a* nachádza v rovnakej fonetickej pozícii. Tento jav sme skúmali na dvoch slovách, na slove *hátár* (ktoré už bolo spomenuté) a na slove *haza* ('vlast'). Našou hypotézou bolo, že v slove *hátár* budú formantové hodnoty vokálu *a* vyššie, ako v prípade vokálu *a* v prvej slabike slova *haza*, a to nezávisle od toho, či možno počuť rozdiely vo výslovnosti, alebo nie. Príčinou tohto rozdielu má byť už spomenutý jav, teda strata labializácie vokálu *a* v pozícii pred slabikou s dlhým *á*. Ďalším cieľom výskumu bolo pomocou týchto objektívnych údajov presnejšie určiť fonetické vlastnosti nelabializovaného vokálu *á*, ktorý sa vyskytuje na Žitnom ostrove. Pre účely výskumu sme z odpovedí respondentov pomocou softvéru Bihabocs vytrihli sekvencie zvukového záznamu, ktoré obsahovali slová *hátár* a *haza* a prekopírovali sme ich do osobitných súborov, a to spolu s príslušnými sprievodnými informáciami. Potom sme súbory konvertovali do akustického softvéru Praat a pomocou neho sme určili hodnoty formantov vokálu *a*. Z nameraných hodnôt prvého a druhého formantu sme vytvorili tabuľku s 864 údajmi, potom sme údaje vyhodnotili, pritom sme pracovali s dvoma kategóriami. Zvlášť sme hodnotili údaje od tých respondentov, u ktorých bolo jednoznačne počuť rozdiel vo výslovnosti vokálov *a* a *á*, a zvlášť tie údaje, v prípade ktorých nebolo možné počuť rozdielnu výslovnosť. Na základe údajov bolo možné skonštatovať, že

⁷ V slovenčine sa dlhé *á* artikulačne zhoduje s krátkym *a*, aj formantová štruktúra je podobná.

až na dvoch respondentov sa jednoznačne odlišili údaje respondentov, ktorí v skúmanej pozícii vyslovovali nelabializované *á*. Na základe údajov sme zistili, že predovšetkým hodnoty formantu F1 boli jednotne vyššie. V prípade labializovaného *a* sa táto hodnota pohybovala v rozmedzí 500 – 700 Hz, kým v prípade nelabializovaného *á* v rozmedzí 700 – 800 Hz. V prípade formantu F2 nie je možné zistiť takúto výraznú rozdiely, najčastejšie boli namerané hodnoty od 1000 do 1500 Hz.

V ďalšej etape sme sledovali rozdiely medzi hodnotami formantov F1 a F2 v skúmaných slovách (*haza* a *határ*) u jednotlivých respondentov. Potvrdil sa auditívny dojem: v prípade slova *határ* sú hodnoty F1 a F2 vyššie, teda samohláska *a* v prvej slabike sa vyslovuje viac nelabializovane a palatálne. V prípade tých respondentov, u ktorých sme počuli rozdiel vo výslovnosti, aj akustickým meraním bolo možné potvrdiť odlišnú formantovú štruktúru samohlásky *a* v pozícii pred slabikou s dlhým *á* a v inej pozícii. V prípade slova *határ* sa hodnoty F1 vokálu *a* pohybovali v rozmedzí 700 – 800 Hz, kým v prípade prvej samohlásky *a* v slove *haza* v rozmedzí 450 – 650 Hz, teda tvorili osobitnú množinu.

Exaktné údaje z akustických meraní, ktoré sme realizovali na základe zvukového materiálu zo Žitného ostrova, potvrdili auditívny dojem, to znamená, že v pozícii pred slabikou s dlhým *á* sa samohláska *a* vyslovuje s nižším stupňom labializácie. Ďalším dôležitým zistením bolo, že nelabializované *á* v prejavoch respondentov – hovoriacich zo Žitného ostrova – je otvorenejšie a palatálnejšie než v prípade štandardnej výslovnosti.

4. SYNCHRONIZÁCIA ZVUKU A TEXTU, VYTVORENIE AUDIOKNÍH

Počas terénneho výskumu na Žitnom ostrove sme so všetkými respondentmi nahrali 10 – 15 minútový nárečový prejav. Naším cieľom bolo pozorovať súvislý prejav v situácii, keď hovoriaci nie je nútený zmeniť štýl a spôsob vyjadrovania a môže voľne rozprávať o svojej obľúbenej téme. Naši respondenti najčastejšie rozprávali o svojom detstve, o rodine, o svojej práci, o ľudových zvykoch alebo o svojich koníčkoch. Moderným spôsobom publikovania hovorených prejavov je audiokniha, ktorá jednak obsahuje spoľahlivé údaje o špecifických vlastnostiach daného nárečia, jednak nám vďaka svojej tematickej rozmanitosti približuje aj etnografické zvláštnosti daného regiónu. Audioknihy sú vytvárané špeciálnou informatickou metódou, pomocou ktorej môžeme počúvať zvukový záznam a zároveň sledovať jeho fonetický prepis, teda tento typ audioknihy možno považovať za multimediálnu zbierku nárečových textov.

Priekopníkmi v digitalizácii zbierok maďarských nárečových textov boli spolupracovníci geolingvistického pracoviska Univerzity E. Loránda v Budapešti, ktorí sa pomocou softvéru Bihabocs v roku 2005 pustili do digitalizácie publikácie *Maďarskej nárečovej čítanky* (*Magyar nyelvjárási olvasókönyv*) od autorov Mihályho Hajdú a Miklósa Kázméra z roku 1974. Výsledkom tejto práce je digitálna publiká-

cia *Maďarská nárečová audiokniha (Magyar nyelvjárás hangoskönyv)*, ktorá vyšla na 9 CD nosičoch a je prístupná aj na internete vo formáte HTML.⁸

Podľa vzoru tejto audioknihy sme v roku 2017 začali so spracovaním zvukových nahrávok zo spomenutého terénneho výskumu na Žitnom ostrove. Nahrávky sa spracúvajú pomocou softvéru Bihabocs vo formáte BXT, ktorý umožňuje synchronizovať textové súbory – transkribované nahrávky so zvukovými súborami vo formáte WAV. Do transkribovaného textu sú umiestnené markery – „časovače“ na spojenie textových a zvukových súborov s presnosťou zlomku sekundy. Pri synchronizácii sa vychádza z pôvodnej nahrávky, v prepise sú umiestnené „časovače“ tam, kde sú v súvislosti s pauzou, resp. sa týmito markermi označuje začiatok a koniec prejavu. Pri spustení súborov je pomocou markerov možné vypočítať si jednotlivé sekvencie nahrávky bez toho, aby bolo potrebné vyhľadať pôvodnú nahrávku a v nej príslušnú sekvenciu. Pôvodná zvuková nahrávka je k dispozícii aj po vytvorení databázy, to znamená, že pri všetkých údajoch si možno vypočítať príslušnú nahrávku a fonetickú transkripciu možno kedykoľvek skontrolovať a opraviť (pozri bližšie Vargha, 2007; 2011).

Touto technikou bola vytvorená audiočítanka s názvom *Audiokniha maďarských nárečí na Slovensku (Szlovákiai magyar nyelvjárás hangoskönyv)*, ktorá v súčasnosti pozostáva z troch zväzkov: prvá časť obsahuje texty zo spomínaného výskumu na Žitnom ostrove, do ďalších dvoch boli zaradené multimediálne nárečové texty z dvoch ďalších veľkých maďarských nárečových regiónov na Slovensku. Audioknihy sú voľne prístupné na webovom sídle Fakulty stredoeurópskych štúdií UKF v Nitre.⁹

Maďarské nárečové oblasti na Slovensku organicky nadväzujú na jednotlivé nárečové regióny Maďarska. Autori dialektologickej publikácie *Maďarská dialektológia* rozdeľujú maďarské jazykové územie (územie Maďarska a územia susedných štátov obývaných Maďarmi) na 10 nárečových regiónov (Kiss (ed.), 2001, s. 264). Z týchto regiónov tri presahujú aj na územie dnešného Slovenska: región stredného Zadunajska a Malej dunajskej kotliny, palócky nárečový región a severovýchodný nárečový región. Nárečové zvláštnosti uvedených troch nárečových oblastí sa prezentujú v troch zväzkoch spomínanej audioknihy.

V 1. časti sa nachádzajú texty reprezentujúce lokálne nárečia prvého regiónu, najmä zo Žitného ostrova, ide o texty z nasledovných obcí: Gabčíkovo/Bős, Ohrady/Csalóközkürt, Ižop/Izsap, Kľúčovec/Kulcsod, Bodíky/Nagybodak, Topoľníky/Nyárasd, Vrbová nad Váhom/Vágfüzes, Trhová Hradská/Vásárút, Žihárec/Zsigárd. V druhej časti sa nachádzajú texty, ktoré reprezentujú špecifiká palóckych nárečí z týchto lokalít: Jelšovce/Nyitraegerszeg, Veľké Chyndice/Nagyhind (severozápadná skupina palóckych nárečí), Tekovské Lužany/Nagysalló, Šarkan/Sárkányfalva (západná skupina palóckych nárečí), Ipeľský Sokolec/Ipolyszakállos, Horné Turovce/Felsőtúr, Nenince/

⁸ http://geolingua.elte.hu/index_hu.html

⁹ <https://www.fss.ukf.sk/hu/tudomanyos-tevekenyseg/szlovakiai-magyar-nyelvjaras-hangoskonyv>

Lukanénye (skupina palóckych nárečí z okolia Ipl'a), Šíd/Síd, Nová Bašta/Újbást (stredopalócka nárečová skupina), Číz/Csíz, Včelince/Méhi (východná skupina palóckych nárečí), Veľká Ida/Nagyida (skupina palóckych nárečí z okolia Hornádu). V 3. časti boli publikované lokálne nárečové texty zo severovýchodnej nárečovej oblasti (okolie Uhu a dolného Zemplína): Veľké Slemence/Nagyszelmenc, Ptrukša/Szirénfalva, Čičarovce/Csicser, Bol/Boly, Zátín/Zétény, Oborín/Abara.

5. VYUŽÍVANIE VÝSLEDKOV POČÍTAČOM PODPOROVANEJ DIALEKTOLÓGIE VO VYUČOVANÍ

Tri časti nárečovej audiočítanky prezentujú hlavné typy regionálnych variet maďarského jazyka pomocou súčasných nárečových prejavov, a tým ponúkajú možnosť dynamizovať vyučovanie variet maďarského jazyka. Vďaka týmto textom môže byť vyučovanie tejto tematiky pestrejšie, zaujímavejšie a interaktívnejšie.

S problematikou vzťahu medzi nárečiami a vyučovaním materinského jazyka sa v posledných rokoch zaoberali mnohí odborníci. Najkomplexnejší prehľad tejto tematiky – s prihliadnutím aj na zahraničné skúsenosti – sa podáva v spomínanej publikácii *Maďarská dialektológia* (Kiss (ed.), 2001). Ďalšia publikácia skúma vzťahy medzi jazykom a školou, nárečiami a vyučovaním materinského jazyka na základe príkladov z Maďarska a zo zahraničia (Kontra (ed.), 2003). Potreba oboznámiť žiakov s charakteristikami regionálnych variet hovorenej podoby maďarského jazyka je nesporná, a to najmä z toho dôvodu, že u veľkej časti žiakov – v prípade príslušníkov maďarských menšín absolútnej väčšiny žiakov – prvou osvojenou, teda vernakulárnou varietou je nárečie. Bez akceptovania tejto skutočnosti sa dá len ťažko realizovať hlavný cieľ vyučovania materinského jazyka, a to osvojenie si jeho spisovnej variety. Je dôležité, aby sa na hodinách materinského jazyka sprostredkoval správny obraz o nárečiach, ešte stále sú totiž rozšírené mýty typu *Počet hovoriacich nárečím je nízky.*; *Maďari, ktorí žijú v štátoch susediacich s Maďarskom rozprávajú len nárečím.*; *Nárečia disponujú obmedzeným lexikálnym repertoárom.*; *Len menej inteligentní ľudia rozprávajú nárečím.*; *Nárečia prežívajú vďaka sedliakom.*; *V nárečiach sa zachovala „čistejšia“ podoba jazyka.* a pod. Okrem rúcania mýtov by bolo potrebné realizovať „aditívne“ vyučovanie materinského jazyka. Podstatou tohto prístupu je – podobne ako v prípade aditívneho bilingvizmu – osvojenie si štandardnej variety bez ujmy na vernakulárnej variete žiaka, teda bez toho, aby sa narušil kladný vzťah jedinca k svojmu nárečiu. Pri takomto vyučovaní sa jazykový repertoár žiaka rozširuje, žiak bude schopný verbálne sa prispôsobovať rôznym komunikačným situáciám a bude používať nárečie a spisovnú varietu jazyka náležite, pretože používanie konkrétnej variety závisí od komunikačnej situácie. Predpokladom úspešného osvojenia si štandardnej variety je teda predovšetkým aplikácia kontrastívneho prístupu s prihliadnutím na vernakulárnu varietu, ktorú si žiak osvojil ako prvú varietu jazyka (Menyhárt – Presinszky – Sándor, 2009, s. 13 – 18). Vo vy-

sokoškolskej učebnici *Maďarské nárečia na Slovensku* je venovaná osobitná kapitola vzťahu nárečia a vyučovania materinského jazyka. Podľa autorov tejto učebnice je potrebné teoreticky ďalej rozvíjať túto tematiku – to platí najmä v prípade menšinových komunít –, ale naozaj naliehavým je vypracovanie vhodných didaktických metód. V publikácii sa nachádzajú aj kontrastívne zamerané cvičenia a úlohy, ktoré možno používať vo vyučovaní gramatiky maďarského jazyka.

Výbornou didaktickou pomôckou môže byť už spomenutá nárečová audiočítanka, pretože si žiaci priamo na hodine môžu pomocou mobilného telefónu alebo tabletu vyhľadávať texty synchronizované so zvukovými záznamami, môžu ich kopírovať a editovať. Pomocou audiočítanky môžu žiaci riešiť úlohy, v ktorých – v zmysle aditívnej jazykovej pedagogiky a na základe doterajších poznatkov z gramatiky (fonetiky, morfológie, syntaxe) – môžu identifikovať rôzne nárečové javy. Pomocou audiočítanky je tiež možné ozrejmiť rozdiely medzi hovoreným a písaným jazykom. Tieto texty možno použiť aj v regionálnej výchove s popularizačno-náučným cieľom priblížiť lokálne etnografické a kultúrne javy a lokálnu históriu.

V ďalšej časti štúdie prezentujeme úryvok, ktorý možno používať na hodine maďarského jazyka s cieľom demonštrovať rozdiely medzi hovoreným a písaným prejavom. Úryvok pochádza zo spomenutej audiočítanky a je prepisom časti prejavu respondenta z Ohrád (Csallóközkürt). Úlohou žiakov je „preložiť“ nárečový text najprv do písanej, potom do hovorovej spisovnej variety, a nakoniec podčiarknuť zhodné tvary v textoch.

Pôvodný nárečový prejav¹⁰

Ěbbę a ęty holt
földüngbę üccsinátuk
nyugoggyo apánkú, én
gyerek vótam akkor,
nyugoggyo
apánku üccsinátuk, hogy
engēm min gyerekēt
kivitt a apáng,
befokta a ęty szamarat
męg a ęty tehenet,
asztá mekszántotta
aszt a bizonyos ęty
hód földet.

Písaná podoba spisovnej variety

Ebben az egy hold
földünkben úgy csináltuk
nyugodjon apánkkal, én
gyerek voltam akkor,
nyugodjon apánkkal úgy
csináltuk, hogy
engem mint gyereket
kivitt az apánk,
befogta az egy szamarat
meg az egy tehenet,
aztán megszántotta
azt a bizonyos egy
hold földet.

Hovorová podoba spis. variety

Ebben az ety holt
földüngben üccsináltuk
nyugoggyon apánkal, én
gyerek voltam akkor,
nyugoggyon apánkal
üccsináltuk, hogy
engem mind gyereket
kivitt az apáng,
befokta az ety szamarat
meg az ety tehenet,
asztán mekszántotta
aszt a bizonyos ety
holt földet.

Hovorená a písaná podoba jazyka sú základnou formou existencie ľudského jazyka. Je nesporné, že primárnou formou je hovorená podoba, ktorá sa vyvinula skôr ako písaná. Napriek tomu má písaný jazyk dnes v istom zmysle väčšiu prestíž

¹⁰ Preklad textu: *Na tom našom jednom akri pôdy s mojím otcom, nech odpočíva v pokoji, sme robili tak, ja som bol vtedy len decko, s otcom sme robili tak, že mňa ako malé decko zobral otec, zapriahol somára a kravu, potom zaoral ten náš jeden aker pôdy.*

ako hovorená podoba. Primárnou príčinou tohto postoja môže byť skutočnosť, že literárne, administratívne a religiózne texty, ktoré sú dielom gramotných ľudí, sa tešia veľkej úcte. Je to dôležitý poznatok, lebo v povedomí ľudí sú viac zafixované špecifické vlastnosti písaného textu ako hovoreného prejavu. Na základnej škole sa žiaci zaoberajú výlučne písaným jazykom. Väčšina ľudí sa domnieva, že hovorený jazyk (vrátane dialektu) je defektná varieta, ktorá sa špecifickým spôsobom odlišuje od písaného jazyka (Lanstyák, 2009, s. 14).

Úlohy tohto typu sú vhodné na to, aby sme na hodinách materinského jazyka poukazovali na skutočnosť, že dialekty patria medzi hovorené variety jazyka, z tohto dôvodu sa odlišujú od písanej podoby štandardnej variety, ale keď porovnáme hovorovú podobu štandardného jazyka s nárečiami, môžeme zistiť veľa podobností. Aj v uvedenej ukážke je viac zhodných tvarov (označených podčiarknutím) medzi hovorovou podobou štandardnej variety a pôvodným nárečovým textom, než medzi týmito variantmi a písanou podobou štandardnej variety. Takéto úlohy ďalej možno využívať na to, aby sme poukazovali na odlišné pravidlá, ktoré sa uplatňujú pri písaní a hovorení, aby sa zákonitosti hovoreného jazyka (a, samozrejme, aj nárečí) nepovažovali za chyby. Podobné úlohy úspešne aplikujeme na našej univerzite na seminároch, kde sa zaoberáme regionálnymi varietami maďarského jazyka (Presinszky, 2018).

6. ZÁVER

Metódy počítačom podporovaných dialektologických výskumov, ktoré v súčasnosti využívame pri skúmaní maďarských nárečí na Slovensku, prinášajú do dialektologických výskumov novú dimenziu a perspektívu, uľahčujú prácu dialektológom a umožňujú popularizovať výsledky vedeckej práce aj v širšej verejnosti. Počítačová dialektológia a využívanie softvéru Bihalbocs ponúkajú vhodné metódy pre dialektologický výskum – a to v každej jeho fáze: od plánovania výskumu, cez zber, zápis a viacrozmernú analýzu údajov až po prezentovanie výsledkov. Prácu dialektológov výrazne uľahčuje možnosť vypočítať si digitálne nahrávky toľkokrát, koľko je to potrebné bez toho, aby sme sa obávali ich poškodenia, čím sa zvyšuje aj presnosť transkripcie. Okrem toho interaktívne výstupy umožňujú oboznamovať sa s maďarskými nárečiami mimoriadne pôsobivým spôsobom, čo môže byť zaujímavé aj pre tých, ktorí sa nezaoberajú dialektológiou. Je mimoriadne dôležité, že počítačom podporované dialektologické výskumy maďarských nárečí na Slovensku prebiehajú viac-menej paralelne s dialektologickými výskumami v Maďarsku a v iných susedných krajinách; napr. touto metódou digitalizovali kolegovia z Rumunska maďarské nárečové texty zo Sedmohradska (p. Gál – Hochbauer, 2011). Vďaka týmto projektom sa otvára možnosť spoločného synchronného výskumu vybraných nárečových javov vo všetkých krajinách strednej Európy, kde žijú maďarské komunity.

Bibliografia

BALOGH, Lajos – KISS, Gábor: A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása [Počítačové spracovanie Atlasu maďarských nárečí]. In: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Ed. M. Kontra. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet 1992, s. 5 – 17.

BODÓ, Csanád – VARGHA Fruzsina Sára: Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtechnológiai eljárások a nyelvföldrajzban [Staré jazykové atlasy – nové metódy. Využívanie jazykových technológií v geolingvistike]. In: Magyar Nyelv 2008, roč. 104, č. 3, s. 335 – 351.

CS. NAGY, Lajos: Medvesalja magyar nyelvjárasi atlasza [Dialektologický atlas nárečia regiónu Medvesalja]. Nagykapos: Luminosus n.o. Kiadó 2011. 798 s.

HAJDÚ, Mihály – KÁZMÉR, Miklós: Magyar nyelvjárasi olvasókönyv [Maďarská nárečová čítanka]. Budapest: Tankönyvkiadó 1974. 295 s.

GÁL, Noémi – HOCHBAUER, Mária: Vő István dialektológiai kutatásainak digitális feldolgozási lehetőségeiről [O možnostiach digitálneho spracovania materiálov z nárečových výskumov Istvána Vőa]. In: Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról. Eds. J. M. Bárh – F. S. Vargha. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet 2011, s. 87 – 94.

GÓSY, Mária: Fonetika, a beszéd tudománya [Fonetika – veda o reči]. Budapest: Osiris Kiadó 2004. 350 s.

JUHÁSZ Dezső: A dialektológia számítógépes támogatása – Rövid hazai körkép [Počítačom podporovaná dialektológia – Krátky prehľad domácich výskumov]. In: Magyar Nyelvjárások 2014, roč. 52, s. 57 – 64.

KISS, Jenő (ed.): Magyar dialektológia [Maďarská dialektológia]. Budapest: Osiris Kiadó 2001. 380 s.

KONTA, Miklós (ed.): Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon [Jazyk a spoločnosť v Maďarsku v období politických zmien]. Budapest: Osiris Kiadó 2003. 350 s.

LANSTYÁK, István: A magyar beszélt nyelv sajátosságai [Špecifiká hovorovej podoby maďarského jazyka]. Pozsony: Stimul 2009. 314 s.

MENYHÁRT, József: Kis kácsa fürdik. Egy csallóközi nyelvjárasi jelenség vizsgálata [Kis kácsa fürdik. Skúmanie špecifického nárečového javu zo Žitného ostrova]. In: A tudomány vonzásában: Köszöntő kötet a 70 éves Vörös Ottó tiszteletére. Eds. Sz. Simon – T. Török. Komárom: Selye János Egyetem 2012, s. 131 – 144.

MENYHÁRT, József – PRESINSZKY, Károly: A szórványos ö-zés vizsgálata a Csallóközben generációk és iskolázottság szerint [Skúmanie sporadického výskytu vokálu ö namiesto vokálu e na Žitnom ostrove podľa veku a vzdelanosti hovoriacich]. In: Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Eds. M. Kontra – M. Németh – B. Sinkovics. Budapest: Gondolat Kiadó 2013, s. 444 – 458.

MENYHÁRT, József – PRESINSZKY, Károly – SÁNDOR, Anna: Szlovákiai magyar nyelvjárások [Maďarské nárečia na Slovensku]. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem 2009. 220 s.

MNyA = DEME, László – IMRE, Samu (eds.): A magyar nyelvjárások atlasza. 1 – 6. [Atlas maďarských nárečí. 1 – 6]. Budapest: Akadémiai Kiadó 1968 – 1977. 1162 s.

PRESINSZKY, Károly: A csallóközi *kálács*. Az *á* előtti asszociatív illabiális *á*-zás nyelvföldrajzi jellemzői a Csallóközben [Výslovnosť slova *kálács* na Žitnom ostrove. Geolingvistické špecifiká výskytu nelabializovaného vokálu *á* v pozícii pred slabikou s dlhým *á*]. In: A tudomány vonzásában: Köszöntő kötet a 70 éves Vörös Ottó tiszteletére. Eds. Sz. Simon – T. Török. Komárom: Selye János Egyetem 2012, s. 111 – 129.

PRESINSZKY, Károly: A magánhangzó-rövidülés vizsgálata a Csallóközben [Výskum skrátenia dlhých samohlások v nárečiach na Žitnom ostrove]. In: Sztenderd – nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. Eds. I. Kozmács – I. Vančo. Lakitelek: Antológia Kiadó 2016a, s. 189 – 199.

PRESINSZKY, Károly: Az *á* előtti illabiális *á*-zás a Csallóközben [Uplatňovanie nelabializovaného vokálu *á* v pozícii pred dlhým *á* v nárečiach na Žitnom ostrove]. In: Magyar Nyelv 2016b, roč. 112, č. 2, s. 218 – 227.

PRESINSZKY, Károly: Nyelvjárási hangoskönyv a nyelvtanórán [Nárečová audiočítanka na hodine gramatiky]. In: Katedra: szlovákiai magyar pedagógusok és szülők lapja 2018, roč. 25, č. 9, s. 12 – 13.

SÁNDOR, Anna: A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza [Atlas maďarských nárečí z okolia Nitry]. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó 2004. 368 s.

VARGHA, Fruzsina Sára: A magyar nyelvjárási hangoskönyv és elemzési lehetőségei [Maďarská nárečová audiokniha a možnosti jej analýzy]. In: Nyelv, területiség, társadalom. Ed. E. Zelliger. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 2007, s. 429 – 443.

VARGHA, Fruzsina Sára: Beszélő térképlapok A magyar nyelvjárások atlaszából [Rozprávejúce listy z Atlasu maďarských nárečí]. In: Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról. Eds. J. M. Bárh – F. S. Vargha. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet 2011, s. 151 – 169.

VARGHA, Fruzsina Sára: A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése [Geografické vzory jazykovej podobnosti. Dialektometrické skúmanie maďarských nárečí]. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság 2017. 130 s.

VÉKÁS, Domokos: Számítógépes dialektológia [Počítačom podporovaná dialektológia]. In: V. Dialektológiai Szimpozion. Eds. M. Guttmann – Z. Molnár. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék 2007, s. 289 – 293.

ŽIGO, Pavol: Účasť slovenskej dialektológie na Slovanskom jazykovom atlase – perspektívy počítačovej podpory projektu. In: Slovenská reč, 2005, roč. 70 č. 1 – 2, s. 3 – 15.

ŽIGO, Pavol: Počítačové kartografovanie nárečí v Slovanskom jazykovom atlase. In: Rozvoj jazykových technológií a zdrojov na Slovensku a vo svete (10 rokov Slovenského národného korpusu). Eds. K. Gajdošová – A. Žáková. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2014, s. 147 – 153.